

РАДЧЕНКО О. М.,
кандидат юридичних наук,
керівник апарату
(Київський апеляційний суд)

УДК 347.73

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.5.18>

ПОНЯТТЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ ТА ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ КАТЕГОРІЙ

Грошова система є певною моделлю, типом організації грошового обігу, що закріплений законодавчо. Вона існує лише завдяки закріпленню правил організації грошового обігу в загальнообов'язкових нормативно-правових актах. Тож грошова система є більшою мірою юридичною категорією. Грошовий ж обіг складається об'єктивно в процесі вступу суб'єктів права в різні види грошових відносин.

Суспільні відносини у сфері грошового обігу є предметом правового регулювання різних галузей права, зокрема цивільного. Однак цивільно-правові норми регулюють лише ті відносини, що пов'язані з грошовим обігом, в яких реалізується принцип «рівності сторін», тобто відносини, які зачіпають грошовий обіг по горизонталі. Предмет правового регулювання фінансового права в сфері грошового обігу становлять суспільні відносини, пов'язані з планомірною організацією порядку руху грошових коштів у готівковій та безготівковій формах, за якого реалізується принцип «влади і підпорядкування». У результаті такої планомірної організації й виникає грошова система.

Фінансова політика ґрунтується на сукупності поглядів і уявлень, згідно з якими визначаються цілі фінансової діяльності держави, методи її здійснення, а також принципи, на основі яких відбувається постановка таких цілей і вибір методів. Різновидом фінансової політики держави є грошово-кредитна.

Грошово-кредитна політика класифікована на грошову політику, тобто політику в сфері грошового обігу, та кредитну політику. Грошову політику поділено на емісійну та валютну політику. Емісійна політика визначає основні напрями державної діяльності з випуску в обіг і вилучення з обігу грошових коштів. Валютна політика, що є складовою частиною грошової політики, спрямована на досягнення стабільності грошової системи держави за допомогою забезпечення стійкості національної валюти за допомогою заходів валютного регулювання.

Інструменти й методи проведення грошово-кредитної політики мають своїм призначенням регулювання основних макроекономічних показників, до яких належать, наприклад, обсяг і структура грошової маси в національній економіці, рівень інфляції, а також низка інших показників.

Ключові слова: грошовий обіг, грошова система, грошові фонди, іноземна валюта, національна валюта, готівкові розрахунки, безготівкові розрахунки, емісія, грошові правовідносини.

Radchenko O. M. The concepts of money circulation and monetary system as financial law categories

The article is dedicated to the monetary system as a model, type of organization of money circulation which is enshrined in law. It exists solely due to the consolidation of the rules of organization of money circulation in the statutory regulations. Thus, the monetary system is more of a legal category. Money circulation is formed

objectively in the process of entering of legal entities into various types of monetary relations.

The public relations in the field of money circulation are the subject of legal control of various branches of law, including civil. However, civil law rules regulate only those relations which relate to money circulation where the principle of “equality of the parties” is implemented, i.e. relations which affect money circulation horizontally. The subject of legal regulation of financial law in the field of money circulation are social relations associated with the systematic organization of the movement of funds in cash and non-cash form, which implements the principle of “power and subordination”. As a result of such a planned organization, a monetary system emerges.

Financial policy is based on a set of views and ideas which determines the goals of the financial activities of the state, methods of its implementation as well as the principles the goals rely on and the choice of methods. A kind of financial policy of the state is monetary.

Monetary and credit policy is classified into monetary policy, i. e. monetary circulation policy, and credit policy. Monetary policy is divided into issuance and currency policy. The issuance policy identifies the key focuses of state activity on the issuance and withdrawal of funds from circulation. Currency policy, which is an integral part of monetary policy, aims to achieve the stability of the monetary system of the state by ensuring the stability of the national currency through currency regulation.

The tools and methods of monetary-credit policy are intended to regulate the main macroeconomic indicators, which include, for example, the volume and structure of money supply in the national economy, inflation rate, and a number of other indicators.

Key words: *money circulation, monetary system, monetary funds, foreign currency, national currency, cash settlements, non-cash settlements, issue, monetary legal relations.*

Вступ. Володіючи властивістю абсолютної ліквідності, гроші в будь-який момент часу можуть бути обмінені на інший товар. Виступивши як універсальний платіжний засіб, гроші дали змогу подолати обмеження системи натурального обміну, що, у свою чергу, привело до підвищення темпів товарообігу.

Самі по собі гроші не несуть у собі якоїсь цінності. Цінність становить та кількість товарів, робіт і послуг, які можна купити за ці гроші. Володіння грошима просто заради самого факту володіння не несе в собі жодної економічної вигоди. Отже, для того щоб приносити користь, гроші повинні постійно перебувати в русі, постійно обмінюватися на інші блага. Процес такого безперервного руху грошей як засобу обігу й засобу платежу прийнято називати грошовим обігом.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити фінансово-правові основи грошового обігу та грошової системи.

Результати дослідження. Правові питання регулювання грошового обігу аналізувалися в працях Л.К. Воронової, Є.О. Алісова, О.П. Орлюк, О.А. Костюченко, Д.О. Гетьманцева, І.Б. Заверухи, В.К. Шкарупи, М.П. Кучерявенка, О.О. Качана, В.В. Козюка, Н.І. Костіна, Т.А. Латковської, А.О. Монаєнка, М.І. Савлука, А.О. Селіванова та ін.

Утім, потрібно зазначити, що в економічній теорії не будь-який рух грошей прийнято відносити до грошового обігу. Поняття «грошовий обіг» використовується багатьма представниками економічної науки для характеристики руху виключно готівки. Для позначення процесу руху грошей у готівковій та безготівковій формі прийнято вживати термін «грошовий оборот». Подібне розмежування пов'язане з особливостями руху готівки, які подібно інструментам, що знаходяться в обігу, фізично передаються (переміщуються) з рук в руки господарюючими суб'єктами і, тому беруть участь у багатьох випадках в незмінному вигляді.

У цьому сенсі поняття грошового обігу, що використовується вченими-економістами, відрізняється від аналогічного поняття, що використовується в правовій науці.

Проведений нами аналіз наявних у науці фінансового права визначень грошового обігу дозволяє зробити висновок, що в фінансовому праві склалася традиція, за якої в поняття грошового обігу включається оборот як готівки, так і безготівкових грошей. Так, на думку Л.К. Воронової, державні фінанси – це система грошових відносин, яка виникла разом із державою і нерозривно пов'язана з її існуванням і функціонуванням. А оскільки потреби держави в коштах для виконання властивих їй функцій і вирішення завдань, що стоять перед нею, безперервні, то це відповідно диктує об'єктивну необхідність безперервного наповнення й видатків відповідних централізованих і децентралізованих фондів. Отже, у процесі здійснення фінансової діяльності держава змушена сприяти безперервності існування грошового обігу і як особливого економічного процесу, і як сфери суспільного відтворення, забезпечуючи кругообіг вартості в економіці. А це в остаточному підсумку визначає спрямованість державного впливу на грошовий обіг, у тому числі й правовими засобами [2, с. 206].

О.П. Орлюк розглядає грошовий обіг як рух грошових коштів у процесі обслуговування економіки й соціальної сфери життя суспільства. У фаховій літературі грошовий обіг розглядають як сукупність платежів, сукупність рухів грошової форми вартості у вигляді готівки і безготівкових розрахунків у процесі відтворення (виробництва, розподілу, обміну і споживання); як обіг законних платіжних засобів (банкнот, розмінної монети), що обслуговують потреби економіки; як постійний рух коштів, який охоплює сферу випуску (емісії) грошей НБУ та передачі їх у каси банків, а також подальше переміщення грошей у каси підприємств, установ, організацій, розрахунки з населенням, здійснення ним платежів і внесків зі зворотним рухом до НБУ [12, с. 650].

Є.О. Алісов визначає грошовий обіг як базову фінансово-правову категорію і його як позначає безперервний рух грошей при виконанні ними своїх функцій у готівковій і безготівковій формі, який обслуговує реалізацію товарів, а також нетоварні платежі і розрахунки в господарстві. Традиційно це поняття охоплює особливий економічний процес, залишаючи поза характеристику явища як особливої сфери суспільного відтворення, де цей процес проходить. Обидва ці аспекти безпосередньо пов'язані між собою і не існують один без другого, у зв'язку із чим дійове правове регулювання грошового обігу неможливе без урахування й упорядкування таких рівнобіжних проявів регульованого об'єкта, а також існуючого взаємозв'язку між ними [2, с. 207].

О.Ю. Грачова визначає грошовий обіг як процес безперервного руху грошей у готівковій та безготівковій формах [15, с. 328]. Є.М. Ашмаріна під грошовим обігом розуміє рух грошової маси всередині країни в готівковій та безготівковій формах, що обслуговує кругообіг товарів, а також платежі і розрахунки [14, с. 128]. Аналогічної точки зору дотримується Є.В. Покачалова, а також низка інших авторів [16, с. 356]. З огляду на це надалі термін «грошовий обіг» буде використовуватися для позначення процесу руху грошей як у готівковій, так і безготівковій формах і вживатися як синонім грошового обороту.

Отже, визначившись у загальному вигляді зі змістом поняття «грошовий обіг», необхідно співвіднести його з іншим не менш важливим поняттям – «грошовою системою».

Ще Л.А. Лунц зазначав, що поняття грошової системи має два аспекти: юридичний і економічний. На його думку, в першому значенні грошова система являла собою сукупність різних грошових знаків, виражених в одній і тій же грошовій одиниці, яка визначає їх платіжну силу. Таке визначення грошової системи характеризує її статику – вона залишається незмінною, оскільки не змінюється лежить в її основі грошова одиниця [10, с. 101].

З економічного ж погляду грошова система, на думку Л.А. Лунца, повинна бути визначена як один з історично сформованих типів державного регулювання цінності грошових знаків. Тим часом, на наш погляд, «економічне» визначення в набагато більшому ступені розкриває правову природу грошової системи, ніж «юридична», оскільки прямо вказує на ознаку державного регулювання, яке повинно здійснюватися в правовій формі [10, с. 102].

Сучасне економічне визначення грошової системи багато в чому схоже з визначенням, наведеним Л.А. Лунцем. Так, на думку Б.І. Соколова, грошова система є історично сформованою національною системою організації грошового обігу, що обслуговує народно-господарський оборот, що закріплена традиціями і оформлена законодавчо [9, с. 104]. Як ми бачимо, це визначення також вказує на правовий зв'язок грошової системи і держави.

О.П. Орлюк визначає грошову систему держави як державно-правову форми організації грошового обігу, що історично склалася в країні та закріплена на законодавчому рівні. Зміст грошової системи становить внутрішню організаційно-правову форму грошового обороту. До складу грошової системи входять такі елементи, як грошова одиниця, масштаб цін, види грошей, емісійна система, апарат регулювання грошового обігу. Її складовою є й національна валютна система. Є такі основні елементи грошової системи: 1) функціональні (грошова одиниця, масштаб цін, види державних грошових знаків, які мають статус єдиного законного засобу платежу на території держави); 2) організаційні (організація готівкового обігу, сукупність державних органів, що здійснюють управління грошовим оборотом) [12, с. 31].

Отже, з усього вищесказаного можна зробити висновок, що грошова система є ні що інше як певна модель, тип організації грошового обігу, що закріплений законодавчо. Вона оформляється і існує виключно завдяки закріпленню правил організації грошового обігу в загальнообов'язкових нормативно-правових актах. Тож грошова система – це більшою мірою юридична категорія. Грошовий ж обіг складається об'єктивно в процесі вступу суб'єктів права в різні види грошових відносин.

Звідси випливає ще один висновок: предметом фінансово-правового регулювання є суспільні відносини у сфері грошового обігу. Грошова система лише одна з моделей його існування. Правове ж регулювання спрямоване на планомірну організацію грошового обороту.

З огляду на це дозволимо собі не погодитися з думкою, висловленою А.І. Худяковим про те, що фінансове право не знає інституту фінансово-правового регулювання грошового обігу, і з тим, що категорія «грошовий обіг» належить виключно цивільному праву [1, с. 157]. Суспільні відносини у сфері грошового обігу є предметом правового регулювання різних галузей права, в тому числі і цивільного. Однак цивільно-правові норми регулюють лише ті відносини, що пов'язані з грошовим обігом, в яких реалізується принцип «рівності сторін», тобто відносини, які зачіпають грошовий обіг по горизонталі. Предмет правового регулювання фінансового права в сфері грошового обігу становлять суспільні відносини, пов'язані з планомірною організацією порядку руху грошових коштів в готівковій та безготівковій формі, при якому реалізується принцип «влади і підпорядкування». В результаті такої планомірної організації й виникає грошова система.

Грошовий обіг також історично визначав появу грошової системи. О.М. Горбунова вказує на те, що розглядаючи розвиток людського суспільства, ми неминуче приходимо до висновку про те, що воно є саморегулюючою системою. Розвиваючись, воно почало здійснювати спочатку простий товарообмін, потім з'явився грошовий обіг. Набагато пізніше виникли грошові системи [8, с. 69].

Грошові системи еволюціонували з розвитком товарного господарства. Зміна типів грошових систем історично обумовлена зміною видів і форм грошей. Отже, з урахуванням історично існуючих видів і форм гроші як одиниця можуть бути поділені на металеві і паперово-кредитні грошові системи.

Під металевими грошовими системами прийнято розуміти таку форму організації грошового обігу, при якій загальним еквівалентом служили металеві гроші. У таких системах вартість грошей визначалася вартістю валютного металу. Залежно від того, один або кілька металів становили основу грошової системи, виділяють: а) монометалічні грошові системи – вони спочивають на одному єдиному металі. У таких системах лише один метал займав панівне становище, служачи загальним еквівалентом. У той же час в обігу перебували і інші грошові знаки, наприклад, банкноти і білонна монета, розмінні на основну

металеву монету. Монометалічні системи були характерні для промислово розвинених країн кінця XIX – початку XX ст. Залежно від того, який саме метал виконував роль загального еквівалента, виділяють:

1) систему золотого монометалізму, що отримала також іншу назву – золотий стандарт. Золотий монометалізм – найбільш досконала система серед усіх металевих систем. На початку XX ст., аж до початку Першої світової війни, золото відігравало провідну роль в міжнародних валютних відносинах. Золотий стандарт був введений у всіх промислово розвинених країнах тієї епохи.

Історично склалося три види золотого монометалізму:

– золотомонетний стандарт, основною особливістю якого був вільний обіг золотих монет. Золоті монети становили основу грошового обігу. Золотий вміст монет було встановлено законодавчо і залишалося незмінним;

– золотозлитковий стандарт, за якого паперові грошові знаки підлягали розміну на золото, але не у формі монет, а на золоті злитки. Така система існувала в країнах, які мали великі запаси золота, наприклад у Великобританії, Франції та Японії;

– золотодевізний стандарт, який полягав в тому, що національна валюта підлягала розміну не на саме золото, а на девізи, тобто іноземну валюту, яка була забезпечена золотом. Такий стандарт вводився в країнах, що не мали в своєму розпорядженні великі запаси золота (в Німеччині, Норвегії, Австрії та інших країнах);

2) срібний монометалізм, при якому панівне становище займало срібло. Така система вводилася в основному в країнах, які не могли дозволити собі золотий стандарт;

3) мідний монометалізм. Така система, зокрема, існувала в Стародавньому Римі в період з III по II ст. до н.е.;

б) біметалеві грошові системи, при яких в грошовому обігу перебували два види монет, в основному золотих і срібних, які в рівній мірі здійснювали грошові функції.

Біметалічні системи могли набувати такого вигляду:

1) системи паралельної валюти, суть якої полягала в тому, що цінове співвідношення двох видів металевих монет визначалося виходячи з ринкової вартості валютних металів;

2) системи подвійної валюти, при якій співвідношення між металами встановлювалося державою;

3) системи «кульгавої» валюти, яка складалася при переході від біметалізму до монометалізму, коли держава відмовилася від карбування однієї з монет. При цьому у вільному обігу перебували як золоті, так і срібні монети.

Система паперово-кредитного обігу склалася при переході від металевого до паперово-грошового обігу. При системі паперово-кредитного обігу грошові знаки більш не забезпечуються золотом. Розмін грошей на золото також не провадиться. Велика частина грошей при таких системах існує в безготівковій формі. Ще однією особливістю системи паперово-кредитного обігу є посилення ролі держави в регулюванні грошового обігу.

Нині правове регулювання грошового обігу здійснюється виключно державою, що, безсумнівно, знаходить своє джерело в грошовій регалії. Держава закріплює в фінансово-правових актах основні елементи грошової системи, визначаючи тим самим порядок організації руху грошових коштів, виражених в національній або іноземній валюті в готівковій та безготівковій формі. Інші суб'єкти права зобов'язані беззастережно дотримуватися встановленого порядку грошового обігу, тобто в таких відносинах відсутня диспозитивність. Як зазначав П.М. Годме, державні фінанси пов'язані з грошовою системою, яка в більшій чи меншій мірі управляється державою, тоді як ця грошова система не залежить від волі приватних власників, що розпоряджаються своїми фінансами [7, с. 42].

К.С. Бельський вказує на те, що грошовий обіг – це категорія субстанційна, а грошова система – функціональна [5, с. 3]. У відсутності грошової системи стає неможливим участь суб'єктів права в грошовому обігу. Виступаючи в якості функціональної категорії, грошова система, на наш погляд, виконує:

1) регулювальну функцію, яка полягає в тому, що держава, за допомогою встановлення елементів грошової системи, впорядковує суспільні відносини, що складаються в процесі емісії, обігу та вилучення з обігу грошових коштів;

2) емісійну функцію, яка проявляється в тому, що саме в рамках грошової системи діє механізм, що забезпечує належний і своєчасний випуск грошових коштів в обіг;

3) накопичувальну функцію – встановлюючи правила організації грошового обігу, держава створює тим самим в рамках грошової системи механізм, що забезпечує накопичення грошових коштів в різних централізованих та децентралізованих грошових фондах. Ця функція, зокрема, проявляється в тому, що держава за допомогою встановлення правил касової дисципліни зобов'язує підприємства здавати всю готівку понад встановлені ліміти в банк, де і відбувається їх накопичення;

4) розподільчу (перерозподільну) функцію – грошова система створює основні канали, за якими відбувається переміщення грошових коштів, а отже, і їх розподіл (перерозподіл);

5) контрольну функцію – зокрема, для контролю за виконанням суб'єктами грошових відносин законодавства України державою створюється система контролюючих органів, до яких відносяться: Рахункова палата, Міністерство фінансів України, Національний банк України, а також низка інших органів влади.

Ці функції становлять організаційно-функціональний зміст грошової системи.

З організаційно-інституційного погляду грошова система складається із сукупності суб'єктів, що регулюють грошовий обіг, а також інших суб'єктів, що вступають в грошові відносини.

Крім того, грошова система може бути визначена з матеріальної точки зору. У цьому сенсі вона, по суті, являє собою сукупність всіх грошових знаків, що перебувають в обігу.

Організаційно-структурна характеристика грошової системи полягає у виявленні її елементів. Одним з напрямків фінансово-правового регулювання грошового обігу є закріплення в нормативно-правових актах елементів грошової системи, що представляють собою окремі структурні одиниці, з суми яких і складається грошова система. Усередині системи такі елементи знаходяться в упорядкованому і взаємозалежному стані. До елементів грошової системи ми можемо віднести:

- 1) офіційну грошову одиницю;
- 2) види грошових знаків;
- 3) порядок емісії грошових знаків та їх забезпечення;
- 4) методи регулювання грошового обігу;
- 5) організацію грошового обігу.

Грошова система також може містити ще два елементи: порядок встановлення офіційного валютного курсу і масштаб цін.

Під офіційною грошовою одиницею ми розуміємо встановлений державою і закріплений законодавчо грошовий знак, що є законним платіжним засобом на всій території країни. Як уже зазначалося, найменування грошових знаків складаються історично і обумовлені існуючими в державі-емітенті національними традиціями. Відповідно до Конституції України національною грошовою одиницею є гривня. Одна гривня складається зі 100 копійок.

Види грошових знаків виділяються в залежності від матеріального носія (банкноти, монета), їх забезпечення, а також суб'єкта, уповноваженого випускати грошові знаки в обіг. Так, наприклад, в СРСР емітували три види грошових знаків:

1) квитки Державного банку СРСР – паперові грошові знаки, що випускалися вартістю в 10, 25, 50 і 100 рублів, забезпечувалися золотом та іншими активами Державного банку СРСР;

2) державні казначейські білети СРСР, які також представляли собою паперові грошові знаки, які володіли перевагою в 1, 3 і 5 рублів і не мали законодавчо встановленого банківського забезпечення. Такі знаки були в обігу нарівні з квитками Державного банку СРСР;

3) металева монета номіналом в 1 рубль, 50, 20, 15, 10, 5, 3, 2 і 1 копійку.

Порядок емісії грошових знаків – це законодавчо встановлені правила випуску і вилучення грошей з обігу. У даний час єдиним емітентом грошових знаків є держава. Безпосередня

емісія може бути покладена або на емісійний банк, або на казначейство. Крім того, дані органи можуть одночасно здійснювати емісійну діяльність незалежно один від одного, що було, наприклад, реалізовано в СРСР.

Порядок встановлення офіційного курсу являє собою сукупність правил визначення співвідношення ціни національної валюти до ціни інших іноземних валют. Оскільки різні валюти мають різну купівельну спроможність, вони не можуть коштувати однаково. Таким чином, для здійснення розрахунків з використанням іноземної валюти необхідно визначити її ціну в національній валюті. Валютні курси також допомагають порівняти ціни на світових ринках.

На формування валютного курсу впливають численні фактори, наприклад: попит і пропозиція валют, інфляція, рівень процентних ставок, стан золотовалютних резервів країни та інші фактори.

Визначення валютного курсу може відбуватися як стихійно, тобто ринковим шляхом, так і централізовано. В останньому випадку валютний курс визначається центральним банком країни. Ринковий курс визначається за результатами біржових торгів та здійснення позабіржових операцій. У зв'язку з цим величезне значення для визначення валютних курсів мають валютні ринки.

Масштаб цін визначає, яку кількість валютного металу міститься в грошовій одиниці. З переходом на систему золотого стандарту масштаб цін вказував на обмінний курс паперових грошей на золото. Масштаб цін встановлювався державою законодавчо і не змінювався в зв'язку з коригуванням цін на золото.

До основних методів регулювання грошового обігу належать:

1) грошова реформа – докорінне, якісне перетворення грошової системи, проведене з метою стабілізації національної грошової одиниці і грошового обігу в цілому. Грошова реформа є одним з основних методів регулювання грошового обігу. Реформування грошової системи обумовлено повним розбалансуванням і нестабільністю грошового обігу, що часто пов'язано не стільки з економічними, скільки з політичними проблемами. Здійснення грошової реформи на кожному етапі історичного розвитку суспільних відносин має бути економічно обґрунтовано.

Також необхідно відзначити, що грошова реформа може проходити з одночасним застосуванням інших методів регулювання грошового обігу.

2) Деномінація (від лат. мови – перейменування) – це зміна номінальної вартості грошових знаків, що здійснена з обміном старих грошей на нові за певним курсом. Деномінація не припускає якісного перетворення грошової системи. Вона проводиться без зміни найменування національних грошей, і її призначення полягає в укрупненні грошової одиниці країни, що проводиться з метою скорочення грошової маси. У державах з розбалансованою грошовою системою вона може здійснюватися для створення у населення психологічного відчуття переходу до стабільності і зменшення інфляції. В умовах спаду національної економіки деномінація проводилася без чіткого обґрунтування, а її результати ніколи і ніким не аналізувалися.

3) Емісія – випуск грошових знаків в обіг. На відміну від грошової реформи і деномінації, що проводяться одноразово, емісія являє собою напрям фінансової діяльності держави, що здійснюється постійно.

4) Нуліфікація (від лат. мови – знищення) – оголошення грошових знаків недійсними. За допомогою нуліфікації відбувається вилучення старих грошей з обігу з подальшим випуском нових, але вже в меншій кількості.

5) Девальвація (від лат. мови – зниження вартості) полягає в зниженні вартості грошової одиниці. Економічне значення девальвації полягає в тому, що держава шляхом зниження курсу власної валюти знижує тим самим і експортну ціну товарів, створюючи сприятливі обставини для промислового розвитку. Найчастіше держава проводить девальвацію з метою зниження своїх зобов'язань перед населенням, але формально обсяг зобов'язань залишається на тому ж рівні, проте фактично він стає набагато менше. Тим часом девальвація викликає зростання соціальної напруженості, оскільки веде до того, що реальна купівельна

спроможність валюти падає, а отже, населення може дозволити купувати меншу кількість товарів.

6) Ревальвація – процес зворотний девальвації, що полягає в підвищенні вартості грошей. Нині і девальвація, і ревальвація відбуваються шляхом застосування центральним банком держави різних інструментів і методів реалізації грошово-кредитної політики.

7) Дефляція – процес зменшення грошової маси, що проводиться шляхом вилучення з обігу надлишків грошових знаків.

Вибір тих чи інших методів регулювання грошового обігу повинен ґрунтуватися на грошово-кредитній політиці держави. Розробка основних напрямків грошово-кредитної політики передуює правовому регулюванню грошового обігу, а воно само має здійснюватися на підставі та у відповідності з обраними напрямками такої політики.

Держава впливає на регулювання всіх суспільних відносин, у тому числі й у сфері грошового обігу, за допомогою механізму правового регулювання, яким є система правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [1, с. 364].

Такий механізм у сфері грошового обігу представлений, насамперед, грошово-кредитною політикою – комплексом заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення стабільності грошової одиниці України через використання визначених Законом України «Про Національний банк України» засобів і методів [11, с. 8].

Загалом, як слушно зазначає В.В. Баліцька, під час регулювання грошово-кредитного ринку НБУ застосовує набір таких монетарних механізмів та інструментів: а) відсоткові ставки; б) рефінансування комерційних банків; в) нормативи обов'язкового резервування коштів банківською системою; г) депозитні сертифікати НБУ для їх розміщення серед комерційних банків; д) операції на відкритому ринку; е) операції на валютному ринку (обмінний курс) [4, с. 13].

З огляду на це І.В. Ветрова наголошує, що методи і засоби грошово-кредитної політики (норми обов'язкових резервів, відсоткові ставки, управління золотовалютними резервами, операції з цінними паперами на відкритому ринку, регламентація імпорту й експорту капіталу) впливають на пропозицію грошей, що цілком відповідає монетаристській концепції НБУ, а обов'язкове резервування відмічається як один із найважливіших засобів грошово-кредитної політики, який можна віднести до числа інструментів непрямого впливу на грошову масу, хоча щодо комерційних банків він є прямим і досить жорстким інструментом впливу [6, с. 11].

Саме слово «політика» походить від давньогрецької мови «*politikô*» – державні або суспільні справи, *polis* – держава. Політика як явище суспільного життя важлива для фінансового права остільки, оскільки фінансове право, як і будь-яка інша галузь права, є дещо політичним явищем. Політика – це неодмінна умова формування будь-яких з галузевої точки зору правових норм. Водночас варто сказати, що і фінансове право надає певний вплив на державну політику – обумовлено це дією прямих і зворотних зв'язків.

Грошово-кредитна політика є одним з напрямків фінансової політики. Отже, фінансова політика – родове поняття для грошово-кредитної політики.

Що ж являє собою фінансова політика держави? У науці фінансового права пропонувалися різні визначення даного поняття. Так, наприклад І.В. Рукавішнікова говорить про державну фінансову політику як про складову частину соціально-економічної політики, яка визначає цілі, завдання, принципи, напрями, способи правового регулювання, а також форми діяльності органів державної влади, інших уповноважених органів влади та організацій, в сфері формування, розподілу, управління і контролю за використанням публічних грошових фондів з метою ефективного впливу на розвиток національної економіки країни, підвищення добробуту держави та особистості [13, с. 3].

Варто зазначити, що фінансова політика ґрунтується на сукупності поглядів і уявлень, згідно з якими визначаються цілі фінансової діяльності держави, методи її здійснення, а також принципи, на основі яких відбувається постановка таких цілей і вибір методів.

Такий теоретичний базис повинен ґрунтуватися на панівній економічній теорії на даному етапі історичного розвитку. Тут же необхідно відзначити, що фінансова політика держави повинна знаходити своє закріплення в нормативно-правових актах і виражатися в системі фінансово-правового регулювання. Те саме стосується й грошово-кредитної політики.

Н.М. Артемов, залежно від обсягу фінансових завдань, що вирішуються фінансовою політикою, а також термінів її проведення виділяє [14, с. 128]:

1) фінансову стратегію, що представляє собою певну довгострокову лінію поведінки, засновану на розробці позиції з перспективними цілями, на досягнення яких повинна бути спрямована фінансова діяльність держави. Фінансова стратегія також передбачає вибір пріоритетних методів досягнення поставлених цілей;

2) фінансову тактику, спрямовану на вирішення конкретних завдань, що виникають на окремих етапах розвитку держави.

І.В. Рукавішнікова відповідно до структури фінансової системи виділяє: бюджетну (в тому числі політику в сфері доходів і видатків), податкову політику, державну боргову політику, політику в галузі страхування, валютну і грошово-кредитну політику [13, с. 4].

Переходячи до розгляду грошово-кредитної політики, слід зазначити, що чинне законодавство України містить визначення цього поняття. Так, згідно із ст. 1 Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 року № 679-XIV грошово-кредитна політика – комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення стабільності грошової одиниці України через використання визначених цим Законом засобів та методів.

Згідно зі ст. 25 Закону України «Про Національний банк України» основними економічними засобами і методами грошово-кредитної політики є регулювання обсягу грошової маси через: 1) визначення та регулювання норм обов'язкових резервів для комерційних банків; 2) процентну політику; 3) рефінансування комерційних банків; 4) управління золотовалютними резервами; 5) операції з цінними паперами (крім цінних паперів, що підтверджують корпоративні права), у тому числі з казначейськими зобов'язаннями на відкритому ринку; 6) регулювання імпорту та експорту капіталу; 7) запровадження на строк до шести місяців вимоги щодо обов'язкового продажу частини надходжень в іноземній валюті; 8) зміну строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту товарів; 9) емісію власних боргових зобов'язань та операції з ними.

Національний банк України щорічно затверджує основні засади грошово-кредитної політики, що є основним програмним документом у цій сфері (ст. Закону України «Про Національний банк України»). Так, відповідно до ст. 24 Закону України «Про Національний банк України» основні засади грошово-кредитної політики визначають показники діяльності Національного банку у середньостроковій перспективі для досягнення цілей Національного банку, визначених статтею 6 цього Закону. Рада Національного банку розробляє Основні засади грошово-кредитної політики на підставі пропозицій, наданих Правлінням Національного банку. При розробленні Основних засад грошово-кредитної політики використовуються макроекономічні показники, розраховані Кабінетом Міністрів України та Національним банком України, а також інша необхідна інформація. Національний банк інформує Верховну Раду України про Основні засади грошово-кредитної політики та стан грошово-кредитного ринку в державі в порядку, передбаченому цим Законом.

Національний банк України перейшов на середньостроковий план грошово-кредитної політики аби забезпечити її взаємозв'язок з бюджетною політикою держави.

Треба зазначити, що поняття грошово-кредитної політики не може і не повинно зводитися виключно до сукупності інструментів і методів її проведення. Вона являє собою складну сукупність концептуальних ідей і практичних заходів, спрямованих на організацію грошового обігу і кредиту у відповідності з поточними та стратегічними завданнями, що стоять перед державою на кожному окремому етапі її історичного розвитку.

Грошово-кредитна політика може бути класифікована на:

- 1) грошову політику, тобто політику в сфері грошового обігу;
- 2) кредитну політику.

Безперечно, такий поділ є досить умовним. Тим часом така класифікація має важливе значення, оскільки дозволяє відмежувати політику в сфері грошового обігу від кредитної політики.

У свою чергу, говорячи про грошову політику держави, ми можемо виділити дві основні її різновиди: емісійну і валютну політику. Емісійна політика визначає основні напрямки державної діяльності з випуску в обіг і вилучення з обігу грошових коштів. Валютна політика, що є складовою частиною грошової політики, спрямована на досягнення стабільності грошової системи держави за допомогою забезпечення стійкості національної валюти за допомогою заходів валютного регулювання.

Варто зазначити, що інструменти й методи проведення грошово-кредитної політики мають своїм призначенням регулювання основних макроекономічних показників, до яких належать, наприклад, обсяг і структура грошової маси в національній економіці, рівень інфляції, а також низка інших показників. Отже, використання цих інструментів направлено на непряме регулювання національної економіки країни в цілому і грошового обігу зокрема. Таке регулювання відрізняється від прямого, яке здійснюється шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів, що регламентують ті чи інші питання організації грошового обігу. За допомогою прямого регулювання, зокрема, встановлюються елементи грошової системи, а також закріплюються інструменти і методи проведення грошово-кредитної політики. Використання ж цих інструментів впливає на грошовий обіг непрямим шляхом.

Зазначимо тут, що ми свідомо говоримо про валютну політику як про різновиди грошової політики держави, а не як про самостійний напрям фінансової політики, оскільки в рамках галузі фінансового права відбувається об'єднання інститутів грошового обігу та валютного регулювання в єдину підгалузь.

Висновки. Правове регулювання грошового обігу включає в себе нормативне закріплення елементів грошової системи та інструментів реалізації грошово-кредитної політики, а також безпосереднє використання цих інструментів з метою впливу на основні макроекономічні показники. Формуванню грошової системи передують виникнення грошового обігу.

Грошова система є певною моделлю, типом організації грошового обігу, що закріплено законодавчо. Вона існує виключно завдяки закріпленню правил організації грошового обігу в загальнообов'язкових нормативно-правових актах. Таким чином, грошова система є більшою мірою юридичною категорією. Грошовий ж обіг складається об'єктивно в процесі вступу суб'єктів права в різні види грошових відносин.

Список джерел використаних джерел:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712 с.
2. Алісов Є.О. Грошовий обіг як базова фінансово-правова категорія. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. 2012. Вип. 23. С. 196–207.
3. Артемов Н.М. К вопросу о термине «финансовая политика». В сб.: *Проблемы финансового права в условиях рынка в XXI веке* : сб. материалов международной научно-практической конференции / отв. ред. О.Н. Горбунова. Москва : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2005. С. 25–27.
4. Баліцька В.В. Механізм монетарного регулювання: оцінка впливу на господарську діяльність та формування капіталу підприємств України. *Економіка, фінанси, право*. 2008. № 6. С. 12–20.
5. Бельский К.С. К вопросу о понятии денежной системы Российской Федерации. *Финансовое право*. 2005. № 8. С. 3–6.
6. Ветрова І.В. Правові основи реалізації грошово-кредитної політики Національного банку України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І.В. Ветрова. Київ, 2007. 19 с.
7. Годме П.М. Финансовое право. Москва : Прогресс, 1978. 429 с.
8. Горбунова О.Н. Проблемы совершенствования финансового законодательства в условиях развивающегося мирового финансового кризиса. *Право и государство: теория и практика*. 2009. № 3. С. 67–71.

9. Деньги. Кредит. Банки: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. В.В. Иванова, Б.И. Соколова. Москва : ТК «Велби», Изд-во «Проспект», 2006. 180 с.
10. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. 2-е изд., испр. Москва : Статут, 2004. 285 с.
11. Михальський Ю.А. Фінансово-правове підґрунтя грошового обігу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 38. Т. 2. С. 7–10.
12. Орлюк О.П. Фінансове право. Академічний курс : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 808 с.
13. Рукавишникова И.В. Финансовая политика государства как категория финансового права. *Финансовое право*. 2008. № 4. С. 3–7.
14. Финансовое право: вопросы и ответы / Артёмов Н.М., Ашмарина Е.М. Москва : ИД «Юриспруденция», 2006. 220 с.
15. Финансовое право: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. Е.Ю. Грачёва, Г.П. Толстопятенко. Москва : Проспект, 2010. 420 с.
16. Химичева Н.И., Покачалова Е.В. Финансовое право / отв. ред. д. ю. н., проф. Н.И. Химичева. Москва : Норма, 2005. 464 с.
17. Худяков А.И. Финансовое право Республики Казахстан. Общая часть. Алматы : ТОО «Баспа», 2001. 190 с.

ЧОРНА А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового
забезпечення господарської діяльності
факультету № 6
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.5.19>

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ФОРМ ЗАХИСТУ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Актуальність статті полягає в тому, що відповідно до Конституції України кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Це право базується на свободі підприємницької діяльності, тобто на реальній можливості здійснення особою на власний розсуд і ризик господарської діяльності, не забороненої законом, з метою одержання прибутку. Конституційне право на підприємницьку діяльність не може бути реалізоване без усебічної участі в цьому держави. Дослідження форм забезпечення прав суб'єктів підприємницької діяльності має велике значення, оскільки вони є одним із основних складових елементів, які через специфічні важелі та інструменти дають змогу державі впливати на діяльність підприємців, а також допомагають їм захистити їхні законні права та обов'язки у сфері оподаткування. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів учених та норм чинного законодавства, визначено та надано характеристику адміністративно-правовим формам захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері оподаткування. З'ясовано,

